

Яке місто і коли було "першою" столицею радянської України?

ИЗБРАНИЕ ПРЕЗИДИУМА И МАНДАТНОЙ КОМИССИИ.

13

Товарищи, прошу занять места и не нарушать порядка. Товарищи, раньше, чем приступить к выборам президиума, я от имени Правительства буду просить С'езд утвердить одно наше важное решение: желая доказать всем украинским рабочим и крестьянам, а еще больше всем нашим врагам внешним и внутренним, что настоящая Советская Власть на Украине является Всеукраинской Советской Властью, Правительство решило перенести столицу из Харькова в Киев. Предлагаю С'езду утвердить это решение вставанием. *(Все встают. Крики: «браво». Бурные, продолжительные аплодисменты).* Товарищи, мы приступаем к выбору президиума. Прошу имеющих списки пред'явить их Председателю Правительства.

Геннадій Єфіменко
канд. істор. наук,
ст. наук. співр.
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

В українському медіапросторі набула поширення теза "Харків — перша столиця України". Звичайно, найбільшою популярністю вона користується в самому Харкові — там працює очолюваний *Костянтином Кеворкяном* телеканал "Перша столиця", проводяться різні конкурси та змагання, у назві яких вживається вказане визначення, існує популярна команда КВК з такою назвою, Харківський лікеро-горілчаний завод навіть випускав (чи ще випускає?) горілку "Перша столиця" тощо. Втім, Харковом вживання вказаної дефініції не обмежується, вона стала загальноовживаною і впізнаваною на терені всієї України. Зокрема, стаття з назвою "Перша столиця", в якій йдеться про Харків, вміщена в російськомовній та українськомовній Вікіпедії, які сьогодні є найдоступнішим джерелом інформації про минуле.

Звичайно, у визнання за Харковом статусу першої столиці є чимало супротивників. Відзначимо, однак, що вони, як і прихильники "першостолічності", під означенням "перша" розуміють, як правило, поняття синоні-

мічне до "того, що було спочатку", "перед другим" тощо. Переважна частина таких заперечень нівелюється, якщо означення завершити словосполученням "радянської України". Оскільки ж радянська Україна становила зовсім інший у порівнянні з УНР Центральної Ради тип державності, то слід визнати, що акцентування уваги на Києві як столиці УНР не спростовує основних аргументів прихильників радянської першостолічності Харкова.

Звернемося до предмета дослідження. Глумачний словник української мови визначає слово "столиця" як "головне місто, адміністративно-політичний центр держави, республіки і т. ін."¹. "Центральність", як правило, визначається розміщенням вищих виконавчих та законодавчих органів. Велику вагу має також місцезнаходження головних наукових та культурно-освітніх установ. У випадку з радянською Україною з 1919 р. сюди необхідно додавати і керівні органи КП(б)У (наприкінці 1917 — початку 1918 р. таких загальноукраїнських органів ще не існувало).

¹ Великий глумачний словник сучасної української мови.— К., 2004. — С.1199.

В умовах війни, несталості політичної ситуації чи нестабільності стає актуальним поняття "тимчасова столиця". Цю дефініцію ми вживаємо при характеристиці такого становища, коли як у суспільстві, так представниками владних органів столицею визнане одне місто, але внаслідок тих чи інших чинників, що унеможливають перебування вищих органів влади у загальноновизнаній столиці, вони розміщуються в іншому місті. Наприклад таким тимчасовим адміністративно-політичним центром УНР у період визвольних змагань ставали Вінниця, Кам'янець-Подільський тощо, однак справжньою столицею завжди визнавався Київ.

Київ — столиця радянської України в 1918-1919 рр.

Аналізуючи питання про столицю, слід пам'ятати про одну деталь, яка нерідко залишається поза увагою прихильників "першостоличності" Харкова: радянська влада в Україні започаткувалася не наприкінці 1919 р., а наприкінці 1917 р., тобто саме з цього часу можна розпочинати пошуки "першої столиці" радянської України. Втім, до першого періоду її існування (грудень 1917-квітень 1918 р.) можна ставитися з певними пересторогами. Навіть формальні ознаки, вже зали-

шаючи поза увагою аналіз її сутності, мало нагадували ту радянську Україну, яка була відома надалі: за зразком та аналогією державного утворення під егідою Центральної Ради вона була названа у грудні 1917 р Українською Народною Республікою (УНР), а уряд — Народним секретаріатом.

Радянська УНР була створена за згодою з більшовицьким центром і тому відразу здобула безумовну підтримку ленінського Раднаркому. В свою чергу, радянська УНР з початку свого існування претендувала на ті території, які визнала українськими Центральна Рада. Це слугувало однією з причин конфлікту з уже на той час усталеною Харківською радянською владою. Градус протистояння між двома радянсько-більшовицькими (Харківською та загальноукраїнською) владами охарактеризував за свіжим слідом подій перший Народний секретар радянської УНР з військових справ *Василь Шахрай*: "*Під час перебування ЦВК і Народного секретаріату в Харкові стосунки між ним і місцевою Радою і більшовиками була надзвичайно зіпсовані, і під час від'їзду справа ледь не дійшла до збройного протистояння*"².

Вказаний конфлікт по суті дає відповідь на питання про статус Харкова в цей період — про Харків як столицю України не може бути й мови, це місто

стало лише тимчасовим і вкрай незатишним місцем перебування вищих органів влади радянської УНР, які за першої ж можливості виїхали звідти. Водночас незаперечним є той факт, що наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. усіма політичними силами, які своїм політичним завданням ставили прихід до влади в межах України, столичним містом бачився лише Київ. Тому цілком закономірно, що як тільки-но виникла можливість, керівництво новоствореної радянської УНР переїхало до Києва і навіть після вимушеного відступу звідти під натиском українсько-німецьких військ до Харкова так і не повернулося. Таким чином, найбільше, що можна визнати за Харковом у перший період існування радянської влади в Україні, та й то зі значними пересторогами — це статус першої з "тимчасових столиць" радянської України, до числа яких з не меншими підставами можна також зарахувати Полтаву, Катеринослав та Таганрог.

Радянська Україна грудня 1917-квітня 1918 рр. мала чимало особливостей, які не є характерними для наступних періодів. Тим більше, що в самій Росії, звідки й отримували директиви керівництво радянської УНР, в той час ще не почалося комуністичне будівництво, існував такий вагомий стримуючий фактор як кайзерівська Німеччина тощо. Тому говорити про

²Скоровостанский В. Революция на Украине. Саратов, 1919. — С.109.

³О названии Украинской республики // СУ Украины. — 1919. — №2. — Ст. 15.

⁴Детальніше про територіальне питання див: Єфіменко Геннадій. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917-1920) // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. — № 20 — К., 2011 — С. 135-176.

⁵ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.14, арк.7, 9.

⁶ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.17, арк.5.

⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.26, арк.5.

М. Скрипник і О. Палладін

тотожність поставлених завдань радянської влади під час грудня 1917 — квітня 1918 рр. та наступних років не доводиться. Врешті, навіть формальна назва радянської України лише 1919 року набула знайомих для міжвоєнного періоду обрисів — у декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 6 січня 1919 р. "Про найменування Української Республіки" йшлося про таке: "Надати Республіці назву "Українська Соціалістична Радянська Республіка"⁸. З такою назвою радянської України у березні 1919 р. була ухвалена перша Конституція УСРР, така ж назва зберігалася до ухвалення нових Конституції СРСР та радянської України, що були оформлені відповідно в грудні 1936 та в січні 1937 рр. Тому існують певні підстави першостолічність того чи іншого міста визначати саме починаючи з

1919 р.

Якщо вважати головною ознакою першої столиці УСРР початкове місцеперебування уряду радянської України, то тут Харків, навіть у порівнянні з 1917-1918 рр., не має підстав для такої назви. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ) був утворений за згодою Кремля 28 листопада 1918 р. у Курську, й того ж дня було вирішено, що місцем його перебування має бути місто Суджа. З огляду на тогочасне територіальне розмежування Курськ як територія РСФРР з числа "претендентів" на звання "першої столиці" випадає. Суджанський же повіт у той час належав Україні, що й давало формальні підстави Тимчасовому робітничо-селянському уряду України вважатися українським⁹. Факт розгляду на засіданні ТРСУУ від 27 грудня 1918 р. станови-

ща в Білгороді, як і ухвалене того ж дня рішення про його (уряду) переїзд із Суджі до Білгорода⁵, дає підстави стверджувати про наявність ще однієї "тимчасової" чи "тимчасово першої-другої" столиці радянської України — Білгорода, що на той час теж вважався територією України.

З аналізу протоколів ТРСУУ випливає, що Суджа столицею України була майже місяць (з 29 листопада до 27 грудня 1918 р.). Та вже 3 січня 1919 р. з допомогою німецьких військ, які ще не були евакуйовані з України, більшовикам вдалося зайняти Харків. Невдовзі після опанування Харковом уряд радянської України переїхав до цього міста. До Києва Червона армія увійшла 5 лютого 1919 р.

Цього разу в Харкові подібних до 1918 р. суперечностей між централь-

⁸ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.26, арк.5.

⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.26, арк.5.

¹⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.26, арк.5.

¹¹Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С.106.

¹²Третій Всеукраїнський Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6-10 марта 1919 г). — К., 1919. . — С.13.

¹³ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.20, арк.177.

¹⁴ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.20, арк.185.

¹⁵Державний архів Російської федерації (ДАРФ), ф.1235, оп.94, спр.580, арк.232.

ною та місцевою гілками радянської влади не могло бути, адже тепер місцеві органи влади (спочатку це були ревкоми) призначалися "згори". Але відразу після зайняття Києва й утворення там керіваних більшовиками органів влади постало питання про переведення туди як до загальноуказаного всеукраїнського центру вищих органів влади УСРР. Відряджений до Києва Микола Скрипник у доповіді Раднаркому УСРР, датованій 13 лютого 1919 р., зазначав: *"Тимчасове місце перебування українського уряду в Харкові ставить питання про модус діяльності державних установ, що підлягають збереженню, аж до ревакуації уряду до Києва"*⁶.

15 лютого 1919 р. на засіданні ЦК КП(б)У розглядалося ухвалене незадовго до того рішення пробільшовицького Київського міськвиконкому про переведення столиці до Києва. Доволі несподівано розгорнулися жорсткі дискусії. Приміром, *Артем (Федір Сергєєв)* заявив, що *"перейзд до Києва — центра міщанства, був би колосальною помилкою. Потрібно покінчити з міщанськими забобонами про верховенство Києва та зрозуміти, що хребет нашої влади в Україні — пролетаріат взагалі"*⁷. Проти перейзду виступили також *Климент Ворошилов* та *Яків Епштейн (Яковлев)*. Останній висловився чітко й однозначно: *"У нас скликається з'їзд (Всеукраїнський з'їзд рад — авт.). З'їзд має бути комуністичним. Якщо з'їзд буде в Харкові — центром з'їзду буде Донецький [басейн], в Києві — Київський і Волинський та інші райони. Есерівська небезпека завелика, тому Київ непридатний"*⁸. З цих та подальших його слів (*"перейзд уряду займе мінімум два тижні й розіб'є нашу роботу з підготовки до з'їзду"*⁹) випливало, що в принципі він визнавав Київ за столицю, але з метою закріплення влади поки що перейзд уряду вважав недоречним.

Натомість *В. Затонський* цілком обґрунтовано наголошував, що *"у випадку непереїзду до Києва складається невідгідне враження про неміцність становища"*. Показовою для подальшого визначення долі столиці стала

позиція *Якова Дробніса*: *"Необхідно поставити питання про столицю взагалі. Стратегічно ми його обговорювати не можемо (виділення Авт.), але загалом політично столицею має бути Київ. Однак зараз перейзд є неможливим"*. З ним був згоден і *Х. Раковський*, який розглядав Київ *"як адміністративно-політичний центр, звідки можна оволодіти українською масою"*. *Втім, він теж наголосив, що "перейзд до Києва зараз же все-таки неможливий, це означало дати бій при найбільш несприятливих умовах"*¹⁰.

Реально питання про столицю радянської України вирішував Кремль. Немає підстав не довіряти твердженню *Х.Раковського*, виголошеному в березні 1920 р. на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У: *"Потрібно сказати, що взагалі ЦК РКП не втручався в діяльність ЦК КПУ, за винятком двох-трьох випадків. Перший випадок був, коли питання торкнулося столиці, чи мала бути столиця в Харкові чи в Києві. Було дві думки. Частина товаришів — Ворошилов, Яковлев, Артем були за те, щоб столиця була в Харкові, інша ж частина — тов. Бубнов, Пятаков і я стояли за те, щоб столиця була перенесена до Києва. Це питання ЦК РКП вирішив на користь Києва"*¹¹.

До III Всеукраїнського з'їзду рад (6-10 березня 1919 р.) питання про столицю принципово було вже узгоджене. У перші години його роботи *Християн Раковський* остаточно розставив крапки над "і". Після завершення вітальних промов, він звернувся до делегатів з'їзду з такими словами: *"Товариші, перед тим, як перейти до виборів президії, я від імені уряду буду просити З'їзд затвердити одне наше важливе рішення: бажаючи довести усім українським робітникам та селянам, а ще більше усім нашим ворогам зовнішнім та внутрішнім, що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою, уряд вирішив перенести столицю з Харкова до Києва. Пропоную З'їзду затвердити це рішення вставанням. (Всі встають. Крики "браво". Бурхливі,*

*тривалі оплески)*¹². (курсив оригіналу — Авт.). Таким чином, рішення про визнання Києва столицею України було затверджено найвищим органом влади України — Всеукраїнським з'їздом рад. Технічні моменти перейзду узгоджувалися на декількох засіданнях РНК УСРР, перше з яких відбулося 7 березня 1919 р.

Останнє засідання уряду в Харкові вже у значно скороченому складі, але за участю його голови *Х. Раковського* відбулося 21 березня 1919 р.¹³. Перше засідання РНК УСРР в Києві відбулося 23 березня 1919 р. ще без *Раковського*. Того дня головував нарком військових справ *Микола Подвойський. Х. Раковський* долучився до засідань уряду 26 березня¹⁴. Столиця України остаточно перебазувалася до головного міста республіки.

З низки постанов ЦК РКП(б), виданих після березня 1919 р., можна зробити беззаперечний висновок про незадоволення більшовицького центру завеликою, як на його погляд, "самостійністю" українських владних органів під час ухвалення тих чи інших управлінських рішень. За збігом обставин, така "самостійність" почала яскравіше виявлятися після перейзду уряду УСРР до Києва. Однак, у квітні-серпні 1919 р. про наміри Кремля повернути політичний центр УСРР до Харкова не йшлося.

Київ залишався столицею УСРР до виїзду звіти вищих владних структур 30 серпня 1919 р. Та й після цієї евакуації керівництвом УСРР Київ і надалі вбачався центром майбутньої радянської України. Про це свідчить телеграма від 16 жовтня 1919 р., надіслана під час тимчасового звільнення Києва від денкінських військ. У ній, зокрема, наголошувалося: *"Київ зайнятий червоними військами. Зі столиці Радянської України від імені Центр[ального] Виконавчого Комітету рад України шлемо вітання своє Росії..."*. Серед підписантів цієї телеграми були *В. Затонський* (за голову ВУЦВК), *О. Шумський* та ряд інших членів ВУЦВК¹⁵.

Столиця УСРР —

¹⁶Про утворення Всеукраїнського Революційного Комітету // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. 26 грудня 1919 року — 10 лютого 1920 р. — Ч.1. — Ст.1.

¹⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.34, арк.15.

¹⁸РДАСПІ, ф.17, оп.2, спр.25, арк.1.

¹⁹ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.277, арк.26.

²⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.26, арк.18.

²¹РДАСПІ, ф.17, оп.3, спр.55, арк.3.

²²ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.566, арк.111.

²³РДАСПІ, ф.2, оп.1, спр.24361, арк.1.

²⁴РДАСПІ, ф.2, оп.1, спр.12924, арк.1.

Х. Раковський

реальна та очікувана (1920-1934)

Після того, як означилася перемога над денікінцями, перед Кремлем постало питання про те, як бути з Україною. Протягом листопада — початку грудня 1919 р. воно було принципово вирішене. Важливою складовою нового підходу стало повернення характерної для кінця 1917 — поч. 1918 рр. незалежницької риторики, на яку в 1919 р. діяло табу. Однак, за планами більшовиків, така риторика мала супроводжуватися не послабленням, а посиленням економічного централізу-

му. Інакше кажучи, наприкінці 1919 р. у відсутності всеукраїнського економічного центру Кремль бачив одну з важливих передумов зміцнення своєї влади в Україні. Однак взагалі без всеукраїнського центру обійтися було неможливо, оскільки це б чітко і неминуче вказало б на окупаційний характер більшовицької влади.

У численних постановах і резолюціях з українського питання, ухвалених у листопаді-грудні 1919 р. ЦК РКП(б) та нарадами українських комуністів, що перебували у Москві, питання про столицю радянської України не порушувалося. Однак вищі ор-

гани влади УСРР мали такі розміститися в якомусь місті. Для цього їх треба було відновити. Згідно з настановами компартійного центру, вищим загальноукраїнським органом влади мав стати Всеукраїнський революційний комітет. Формально рішення про його створення було оголошено від імені президії ВУЦВК та РНК УСРР "дня 11 грудня 1919 року, у день звільнення Полтави та Харків" ¹⁶.

Окрім "радянського" і майже одночасно з ним, створювався і новий український компартійний центр. Вже після оголошення про створення Всеукрревкому, в "Бюлетені Оргбюро" ЦК КП(б)У від 15 грудня 1919 р., який друкувався й українською мовою, про створення нового всеукраїнського компартійного центру було сказано так: *"Виділений рухливий, численно обмежений партійний центр, котрий в умовах незакінченої військової боротьби взяв на себе керування партійною працею на Україні. Центр цей складається із 3 членів ЦК КПУ т.т. Раковського, Затонського і Косіора та двох кооптированих членів Ревкому т.т. Петровського і Мануїльського* (так у тексті — Авт.) ¹⁷. Реально рішення про створення такого центру було затверджено пленумом ЦК РКП(б) ще 29 листопада 1919 р. ¹⁸

Автор зупинився на процесі утворення партійного та радянського центрів з тієї причини, що їх місцеперебування і визначало столицю України. Три діячі — *Затонський, Мануїльський та Петровський*, — були у складі обох центрів від початку їх існування, *Раковського* до Всеукрревкому було введено як тільки-но він переїхав до України — на початку лютого 1920 р. Тобто обидва центри були схожі за своїм складом. То ж коли і яке місто України стало де факто столицею України під час третього опанування більшовиками України?

12 грудня 1919 р., тобто наступного дня після публічного оголошення про створення Всеукрревкому, на засіданні тимчасового бюро ЦК КП(б)У у присутності *Петровського, Мануїльського та Рафаїла (Фарбмана)*, яке відбулося у Серпухові, було ухвалено

²⁵РДАСП, ф.2, оп.1, спр.12924, арк.1.

²⁶РДАСП, ф.2, оп.1, спр.12924, арк.1. Зміст телеграми є і в інших джерелах, приміром такому: ДАРФ, ф.Р.130, оп.4, спр.505, арк.35.

²⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.44, арк.118.

²⁸Вісті ВУЦВК. — 1923. — 20 липня.

²⁹Вісті ВУЦВК. — 1923. — 20 липня.

³⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.40, арк.95.

³¹Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків. — 1932. — С.329.

³²Скрипник М. Національні перетинки. .... — С 304.

"обрати місцеперебуванням Секретаріату ЦК м. Харків. негайно розпочати приготування до від'їзду з тим, щоб від'їзд міг статися не пізніше 16 грудня"¹⁹. На засіданні цього керівного органу від 15 грудня (присутні: Раковський, Петровський, Мануїльський та Косіор) було вирішено "наполягати перед ЦК РКП, щоб ревком міг негайно перенести своє місцеперебування до Харкова"²⁰. З цього можна зробити висновок, що саме Харків вбачався як політичний та адміністративний центр України на найближчий час. Втім, іншого варіанту і не могло бути, оскільки Київ більшовики на той час ще не захопили.

Наміри (прохання) ЦК КП(б)У не були скільки-небудь вагомою гарантією здійснення запланованого. Насправді усе вирішував Кремль. 17 та 18 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) нарешті задовольнило клопотання ЦК КП(б)У місячної давнини: "ЦК КПУ, Всеукраїнський ревком та Штаб Південно-Західного фронту перевести до Харкова"²¹. Виконання цієї постанови перетворило Харків на політичний та адміністративний центр України. Того ж дня до Київського комітету КП(б)У, де вже працював член тимчасового бюро ЦК КП(б)У та Всеукраїнському В. Затонський, було спрямовано також Станіслава Косіора, а 22 січня 1920 р. було додано і Я. Епштейна (Яковлева). Після таких кадрових призначень Київ, якщо можна так висловитися, виглядав "трохи столицею", або "не зовсім не столицею" чи своєрідною "другою столицею". Таке означення Києва не заперечує твердження про те, що Харків перетворився на політико-адміністративний центр УСРР, тобто де факто — столицю України. Однак аналіз вищенаведених обставин дає змогу визначити, що Харків став політичним центром УСРР не наприкінці 1919, а в січні — на початку лютого 1920 р. Саме з цього часу можна вести відлік "столичності" Харкова.

Харків залишався політичним центром України до 1934 року. Постає питання: наскільки і відколи Харків можна називати столицею УСРР, від-

кинувши означення "тимчасова"? Це питання дещо складніше. Справді, наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. доцільність перенесення політичного центру України із Москви/Серпухова саме до Харкова не викликала сумнівів. Однак однією з головних причин цього була слабкість більшовицьких позицій в Києві та його околицях і популярність серед місцевих ("київських") комуністів критично налаштованих щодо національної політики партії поглядів. Це посилювало побоювання Кремля щодо того, що в разі розміщення в Києві український субцентр компартійної влади забажає отримати реальні управлінські повноваження, а це вже суперечило не лише планам Кремля щодо України, а й баченню принципів "комуністичного будівництва" загалом.

Попри такі побоювання, наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. думка про тимчасовість Харкова як політичного центру України в тривалішій перспективі сприймалася як у Москві, так і в Україні як щось само собою зрозуміле. Так, приміром, коли Мануїльський та Петровський наприкінці грудня 1919 р. порушили питання про фінансові права України та її взаємовідносини з центром, і, зокрема, про створення центрального загальноукраїнського банку, то їм з очолюваного Миколою Крестинським Наркомату фінансів РСФРР у цьому було відмовлено такими аргументами: "Що стосується відкриття в Харкові Центрального Банку, то Володимир Ілліч цілковито згодився зі мною, що у відкритті такого банку немає жодної потреби, що доки ви будете в Харкові, Вас буде обслуговувати Харківська контора, а в Києві — Київська"²² (виділення Авт.).

Схоже бачення висловив і В. Затонський у датованому 3 січня 1920 р. листі до В. Леніна: "Те, що центр нині в Харкові — це правильно — міцніший зв'язок із Південним фронтом, з Москвою краще, але ще раз звертаю Вашу увагу, не забувайте Києва — справжньої політичної столиці України"²³ (виділено Авт.). Заперечення вказаної тези нам не вдалося відшукати в жодному з тогочасних про-

аналізованих дописів. Однак обставини не сприяли поверненню політико-адміністративного центру до Києва.

На вказаному листі Затонського до В. Леніна немає жодних поміток вождя. Тоді як на телеграмі від 19 лютого за підписом Затонського та Яковлева (Епштейна), в якій йшлося про першочергові заходи для взяття більшовиками під реальний контроль правобережної України, Ленін своє бачення означив. Першим пунктом із чотирьох названих була вказана необхідність "перенесення урядового центру до Києва у найкоротший термін"²⁴ (підкреслення Леніна — Авт.). Резолюція вождя щодо підкресленого була стислою, але вичерпною: "Нісенітниця!" (мовою оригіналу — "Вздор!" — Авт.)²⁵. Справді, в умовах, коли, як зазначалося у телеграмі "політичне оволодіння Правобережжям лише розпочинається"²⁶, переносити політико-адміністративний центр до Києва для влади більшовиків було не лише недоречно, а й небезпечно. Урядовий центр УСРР до Києва не перенесли ні в березні, ні на початку квітня, а незабаром почалася польсько-радянська війна, яка зняла питання з порядку денного.

Незважаючи на таке "неперенесення", питання про столицю залишалося у підвішеному (невирішеному) стані. Зрозуміло, що воно було політичним, а тому в межах УСРР основні директиви з нього мав надати ЦК КП(б)У. Виконуючи настанови XII з'їзду РКП(б), політбюро ЦК КП(б)У 1 червня 1923 р. розглянуло питання "Харків — столиця України": "Визначаючи, що Харків має надовго залишатися столицею України, вважати необхідним концентрування в ньому усіх основних українських культурних центрів, як то: Української Академії, Наукового Комітету, та інших. В першу чергу потрібно перевести Академію наук. Запропонувати Раднаркому та Наркомосвіти розробити питання про переведення"²⁷. Таким чином, проблема перетворення Харкова на повноправну столицю України була поставлена у політичну площину.

Питання було передане в радянсь-

³³Скрипник М. Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Радянській Україні // Скрипник М.О. Статті і промови. — Т.ІІ. — Х., 1931. — С.106.

³⁴Детальніше про це див: Єфименко Геннадій. Коренізація, українізація, націоналізм // Сучасність. — 2008. — №11. — С.46-52.

³⁵Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. — К., 2008. — С.192.

³⁶Там само. — С.193

³⁷Там само.

³⁸Кульчицький С.В. Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). — 1997. — № 4. — С.54.

³⁹Про суть цих заходів див: Кульчицький С.В. Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). — 1997. — № 4. — С.54.

⁴⁰Великий тлумачний словник сучасної української мови. — Ірпін, 2004. — С.755-756.

кі органи. В газеті "Вісті ВУЦВК" за 17, 20 та 26 липня в розділі "хроніка" були надруковані рішення РНК УСРР та ВУЦВК, що фактично дублювали вказану постанову ЦК КП(б)У. Причому 20 липня зміст публікації був дуже коротким, і, як могло здатися, одностороннім: **"ХАРКІВ — СТОЛИЦЯ УСРР. Президія ВУЦВК затвердила постанову РНК про сповіщення м. Харкова столицею України"**²⁸. Частиною читачів інформація була сприйнята в прямому її розумінні — як державний акт про оголошення Харкова столицею радянської України. Щоб не допустити поширення такого тлумачення 26 липня було подане відповідне роз'яснення:

"ДО ОГОЛОШЕННЯ ХАРКОВА СТОЛИЦЕЮ.

В газетах вміщено повідомлення, що ВУЦВК ухвалив постанову про оголошення міста Харкова столицею України.

В дійсності Президія ВУЦВК вирішила затвердити постанову, ухвалену РНК, згідно з якою зобов'язано НКВС розробити проект державного акту про оголошення міста Харкова столицею УСРР зі всіма наслідками, що з цього випливають.

Водночас доручено комісії під головуванням представника НКВС у складі представників Наркомосвіти, Уповнаркомфінансу і Харківського губвиконкому на протязі місяця розробити план упорядкування міста Харкова та визначити суму, потрібну на те, щоб включити її в державний кошторис, а також розробити план зосередження у Харкові українських культурних установ.

Цій комісії запропоновано зважати на директиви XII з'їзду партії в національній справі"²⁹.

Вказані плани не було реалізовано. Формально край розробці такого акту поклато рішення політбюро ЦК КП(б)У від 14 серпня 1923 р. Пунктом 10 порядку денного у той день було питання "Декларація про оголошення Харкова столицею". Було вирішено "відкласти оголошення"³⁰. Терміни "відкладення" не були вказані, а аналіз "Збірників законів та упоряджень" за 1923 та наступні роки свідчить про те, що до цього питання так і не повернулося. Інакше кажучи, Харків так і не було оголошено столицею радянської України. Ще одним безсумнівним свідченням відсутності такого кінцевого рішення є той факт, що **ВУАН залишилися в Києві, тоді як саме її переведення до Харкова називалося у**

згаданих постановах найважливішою передумовою для проголошення державного акту про Харків як столицю УСРР.

Звичайно, те, що подібного акту не ухвалювалося, не надає жодних підстав стверджувати, що Харків не був політико-адміністративним центром України. Однак ні в Конституції України 1919 р. з її змінами у 1925 р., ні у рішеннях Всеукраїнських з'їздів рад з'їздів аж до 1929 р. немає жодного офіційного рядка, який би формально відміняв рішення III Всеукраїнського з'їзду рад про визначення Києва столицею України. І лише під час ухвалення XI Всеукраїнським з'їздом рад у травні 1929 р. нової Конституції УСРР у ній нарешті з'явилася стаття, у якій було зазначено: **"82. Столиця Української соціалістичної радянської республіки є місто Харків"**³¹.

Вказану статтю ухваленої в 1929 р. Конституції УСРР слід вважати визначенням міста Харкова де юре столицею України. Щоправда, з огляду на залишення ВУАН в Києві, цілковито статус "основного міста України" Харків так і не отримав. Київ і надалі нерідко називали або "культурним центром" України, або ж "культурним Донбасом". Харків і надалі вбачався і називався як тимчасове місцеперебування центральних українських установ. Подібні твердження сприймалися як норма. Зокрема, *М. Скрипник* у грудні 1929 р. відзначав: **"Київ — це друга столиця України, як там часто кажуть — культурний Донбас України. А що це була столиця України, то, на думку багатьох, він ще й буде столицею України, хоч я, правда, прихильник тої думки, що столицею України буде Велике Запоріжжя біля Дніпрельстану"**³².

З процитованого виступу *Скрипника* ми бачимо, що майбутньою (і постійною, єдиною) столицею України вбачався переважно Київ, але певні шанси отримати столичний статус мало й Запоріжжя. Таке бачення *М. Скрипник* детальніше обгрунтував влітку 1928 р.: **"Зараз іде у нас будівництво другої в світі по Ніагарі, а найбільшої в Європі електричної станції на Дніпрі — Дніпрельстан. Отже, там, де б'ють пороги, місяць сходять", — як каже Шевченко, — там, де колись була Запорізька Січ — там буде електричне серце України. Справа не лише в електростанції, не лише в тому, що вона вплине на сільське господарство, орошуючи засушливі райони України, а справа в тому, що для використання цієї колосальної енергії, що її буде давати Дніпрельстан, ми будемо ще цілу низку**

заводів — хемічних, металургійних, алюмінієвих та інших. Отже, буде новий осередок, новий центр України, де мабуть в майбутньому буде столиця України"³³. Як видно, на користь Запоріжжя, окрім тези про центр промислового будівництва, долучалися історичні аргументи.

Хто знає, яке місто було б столицею України, якби "індустріальний стрибок" виконувався за реальнішими планами і не супроводжувався всеохопною катастрофою українського села, для виходу з якої з найменшими втратами для владної верхівки Кремль організував Голодомор. Фактом же є те, що у розпал Голодомору під особистим керівництвом і контролем *Й. Сталіна* було започатковано, а до кінця 1933 р. завершено кардинальну зміну національної політики Кремля щодо України. "Батько народів" особисто наполіг на тому, щоб навіть на теоретичному рівні основною небезпекою в національному питанні в Україні було визнано "український націоналізм"³⁴. В "прориві в сільському господарстві" були звинувачені "українські націоналісти" та "націонал-ухильники", які, мовляв, діяли за "широкою спиною" наркома освіти *М. Скрипника*. Масових репресій зазнала українська інтелігенція.

Такі дії допомогли Кремлю втримати Україну і навіть певним чином перекласти провину за свої злочини на прорахунки на "українських націоналістів". Однак як за кордоном, так і в Україні набували поширення думки про те, що *Й. Сталін* бореться не скільки з "націоналістами", скільки з українцями загалом. Постає завдання продемонструвати, що це не так, що кремлівські керманічі та їхні підлеглі в Україні залишаються інтернаціоналістами. Селяни та інтелігенція після Голодомору та пов'язаних з ним репресій проти української інтелігенції вже не становили небезпеки для Кремля. Тому з 1934 р. антиукраїнський вектор національної політики був істотно послаблений, і згодом у верхах знову заговорили про продовження українізації. Одним із кроків, що мали продемонструвати відсутність антиукраїнських намірів більшовицького керівництва, стало перенесення столиці до загальноновизнаного національного центру України — Києва.

Причини такого кроку детальніше аналізує у згаданих вище працях *С. Кульчицький*. Ми звертаємо увагу лише на деякі аспекти цього рішення, зокрема й на те, хто його ініціював. Про це чітко свідчать слова *П. Постишева* із стенограми пленуму ЦК КП(б)У від 18 січня 1934 р.: **"Товариші!**

ЦК КП(б)У (так у тексті — слід читати ВКП(б), що стає зрозуміло із подальшого тексту — Авт.). *і особисто тов. Сталін пропонують нам столицю України перенести до Києва, з чим ми погодилися. Міркування у ЦК ВКП(б) та особисто тов. Сталіна такі:*

По-перше і найголовніше те, що Радянський Союз, а в тому числі і Радянська Україна, зараз є країною могутньою, міцною в усіх відношеннях. Тому щезають усі причини, що заважали раніше зробити Київ столицею України". Далі сказано про потребу продемонструвати силу перед ворогом та йшло визнання того, що "серцевиною Радянської України все-таки є Правобережжя, включаючи сюди і Одесу", розвитку якого перенесення столиці буде сприяти. Наприкінці Постишев запевнив, що це жодним чином не ослабить індустриальні центри³⁵. Якщо сукупність аргументів звести до якогось одного речення, то виходить щось дуже схоже до вже згаданої аргументації зразка 1919 р.: "Бажаючи довести усім українським робітникам та селянам, а ще більше усім нашим ворогам зовнішнім та внутрішнім, що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою"...

Формальне (публічне) обґрунтування повернення столиці до Києва, запропоноване Постишевим і врешті 21 січня без змін затверджене XII з'їздом КП(б)У, мало дещо інший вигляд: "Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшує керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі приблизити уряд України і центральний партійний і радянський апарат до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для подальшого і найшвидшого розвитку національно-культурного будівництва та більшовицької українізації на базі індустріалізації [і] колективізації — перенести столицю України до Києва, що є її природний географічний центр"³⁶.

Під час обговорення питання на пленумі певні сумніви викликав термін "географічний центр". Павло Постишев дав відповідь, яку неможливо було заперечити: "Немає іншої назви. Політичний центр не підходить, там, де уряд, там і політичний центр, культурний — теж не підходить. Одного часу намагалися назвати Київ культурним Донбасом, але з цього нічого не вийшло... Ми говоримо не про точку, а про столицю, це зовсім

*інша справа і тут, звичайно, географічний центр"*³⁷. Справді, не казати ж про національний центр, про подолання повстанського потенціалу українського селянства та про зникнення небезпеки непокори української нації-держави? Як слушно підкреслив С. Кульчицький, "владі загравали з національними почуттями громадян України і чудово усвідомлювали політичне значення цього кроку, але не могли цього визнати, бо довелося б пояснювати причини попереднього перенесення столиці в Харків"³⁸.

Насамкінець слід додати таку важливу деталь: на відміну від так і не ухваленого окремого офіційного акту про визначення Харкова столицею, складниками якого вбачалися не лише перенесення до Харкова науково-культурного центру, а й "план міського впорядкування", на прикладі з Києвом план таких заходів було схвалено і вони почали здійснюватися³⁹. Це сприяло закріпленню за Києвом статусу єдиної (без поділу на "першу" та "другу") для всієї України столиці.

* * *

Підсумовуючи сказане, автор дійшов висновку, що реальне і логічне вирішення проблеми можливе лише у випадку розгляду дефініції "перша столиця" у двох значеннях. З огляду на виявлені нині матеріали закономірними висновками видаються такі:

Перше значення. Звертаємося до поширенішого в сучасному суспільстві розуміння поняття "перша столиця" як такої, "що була спочатку". В перший (хронологічно) період радянської влади, Харків був не "столицею", а тимчасовим місцеперебуванням вищих владних структур в умовах неможливості базуватися в Києві, куди уряд переїхав відразу після того, як він був опанований червоногвардійцями.

В другий період існування радянської влади, коли, власне і постала УСРР, ставлення до проблеми столиці залишилося тим же самим — як тільки-но з'явилася можливість перебазувати вищі владні органи до Києва, вона була реалізована. Це рішення було затверджено Всеукраїнським з'їздом рад — вищим органом влади в УСРР. В його офіційному обґрунтуванні наголошувалося на потребі продемонструвати, "що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою".

Якщо питання столиці у другий прихід радянської влади розглянути із суто формального боку і визначати "першу столицю" за офіційним пере-

буванням вищих владних структур, то в такому разі підстав на такий статус у 1919 р. Харків має ще менше, ніж наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., оскільки перший місяць свого існування Тимчасовий робітничо-селянський уряд України офіційно перебував у місті Суджа, яке на той час вважалося частиною території України.

Лише під час третього опанування України, а якщо точніше, то з січня 1920 р., Харків де факто став політико-адміністративним центром і, попри низку формальних неузгодженостей, залишався таким до 1934 року, коли була виконана повна процедура перенесення столиці до Києва.

Все перелічене дає усі підстави стверджувати, що Харків не був "першою столицею радянської України" у розумінні того, що це місто стало таким центром раніше за Київ. У цьому значенні дефініції **першою столицею радянської України (1918-1919 рр.) можна назвати лише Київ.**

Друге значення. Існує ще одне значення слова "перший", яке є цілком прийнятним для досліджуваної нами теми. Воно означає "той, який має найбільше значення, найголовніший"⁴⁰. В сенсі означення столиць в той час таке розуміння було поширене на терені колишньої Російської імперії, "столицями" якої нерідко називалися два міста — Санкт-Петербург та Москва. З огляду на те, що Харків у період перебування там вищих владних структур так і не перетворився на загально визнаний науковий і культурний центр України, тобто на справді на "основне місто" УСРР, Харків можна з повним на те правом називати "Першою столицею радянської України зразка 1920-1934 рр." Інакше кажучи, у час, коли Харків був "першою столицею", Київ займав нішу "другої столиці", оскільки саме тут був науково-культурний центр УСРР. Разом із цим як компартійним керівництвом, так і в суспільстві загалом, Харків бачився як тимчасовий політико-адміністративний центр радянської України. Це дає певні аргументи на користь означення його статусу в 1920-1934 рр. як "тимчасової столиці". Втім, Харків протягом цих неповних 15 років був, безсумнівно, таки "головнішим". Натомість до 1920 р. і після 1934 р. саме Київ був єдиною (вже без поділу на "першу" та "другу") столицею радянської України. Такий статус Київ зберіг і після проголошення незалежності України.